

Lidia Michalska-Bracha

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

ORCID: 0000-0003-0691-7429

**Rzecz „O miłości Ojczyzny”
Jadwigi z Działyńskich Zamoyskiej (1831–1923),
patriotki i społeczniczki¹**

Pretekstem do głębszej refleksji nad poglądami społecznymi Jadwigi z Działyńskich Zamoyskiej, założycielki Szkoły Domowej Pracy Kobiet w Kórniku (1882) jest analiza jednego z jej sztandarowych dzieł: *O miłości Ojczyzny*, którego powstanie przypadło na sam koniec XIX stulecia². Zamoyska, wydając je po raz pierwszy w Poznaniu w 1899 r., wpisała się w dość popularny w okresie zaborów nurt piśmiennictwa społeczno-politycznego, poświęconego różnym aspektom rozumienia pojęcia patriotyzmu i jego komponentów, a w tym m.in.: narodu, narodowości, ojczyzny, tradycji narodowych, wartości religijnych, co w dobie utraty własnego państwa nabierało szczególnego znaczenia. Choć ten rodzaj twórczości należał do znanych i częstych form wypowiedzi w dziewiętnastowiecznej myśli politycznej, z uwagi na charakter i formę wykładu dzieło Zamoyskiej jest raczej rzadkim przykładem kobiecego piśmiennictwa na temat rozumienia pojęcia patriotyzmu w szerszym ideowym i historycznym kontekście i z tego też względu zasługuje na szczególną uwagę. Nie oznacza to oczywiście, że kobiety aspektem tym nie poświęcały miejsca w swoim piśmiennictwie, a wręcz przeciwnie, często ze sprawą narodową ściśle wiązały

¹ Publikacja przygotowana w związku z udziałem w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiety - kontynuacja” realizowanego w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki.

² Jadwiga Zamoyska, *O miłości Ojczyzny*, Poznań: Biblioteka Kórnicka, 1899.

zasady wychowania, jak Klementyna z Tańskich Hoffmanowa (1798–1845), czy aktywność na rzecz równouprawnienia, czego przykładem może być choćby ideowa postawa Marii Dulębianki (1862–1919), założycielki Związku Równouprawnienia Kobiet we Lwowie (1908) oraz lwowskiego Komitetu Obywatelskiego Pracy Kobiet (1912), społeczniczki, pisarki i malarki³. Znajduje to potwierdzenie m.in. w jej sztandarowym tekście: *Polityczne stanowisko kobiety* (1908), w którym dość jasno nakreśliła swoje zapatrywania na sprawę narodową i kwestię kobiecą zarazem:

Otóż w jakiz sposób wyizolować tę sprawę narodową od wszelkiej innej? Gdzie oznaczyć granicę, u której kończy się praca dla narodu, a zaczyna jakaś praca odrębna, nie dla narodu? [...] Tu zaś na tej ziemi, gdzie nikt z nas żadnych ludzkich praw nie posiada, my kobiety, żądając uprawnienia, żądamy współdziału w walce o te prawa narodu, w pracy dla jego przyszłości, żądamy uczestnictwa w odbudowywaniu gmachu narodowego⁴.

Jadwiga Zamoyska, choć reprezentowała zgoła odmienne poglądy od Dulębianki, sięgała do innych inspiracji i wprost nie formułowała haseł o emancypacji, to jednak propagowała wizerunek kobiety czynnej na polu społecznym, a przy tym odpowiedzialnej, sumiennej i według tradycyjnych norm i zasad poświęcającej się dla dobra wspólnego (rodziny, ojczyzny)⁵. Wiele miejsca w swoim dziele poświęciła więc sprawie narodowej i kwestii narodowego odrodzenia, którego źródeł upatrywała w poszanowaniu narodowych tradycji, zasad moralnych, wartości religijnych, ojczyzkiego języka i przeszłości oraz we wzmocnieniu sił narodu poprzez pracę organiczną i konieczną przebudowę świadomości. „Pamiętajmy, że jeżeli nie mamy potęgi potrzebnej, ażeby kraj oswobodzić, to możemy mieć cnoty i mądrości dosyć, ażeby jego oswobodzenie przygotować

³ Beata Wałęciuk-Dejneka, *Galicyjskie portrety kobiet – Maria Dulębianka*, w: *Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja*, red. Jolanta Kamińska-Kwak, Szczepan Kozak, Dariusz Opałiński, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016, s. 271–281.

⁴ Maria Dulębianka, *Polityczne stanowisko kobiety*, Warszawa: Wydawnictwo „Steru”, 1908, s. 4–5.

⁵ Ewa Maj, *Wzorzec kobiety w prasie dla katoliczek w Polsce międzywojennej: przypadek periodyku „Kuźniczanka” (1931–1936)*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych” 2018, nr 1(8), s. 126.

i na nie zasłużyć, podsumowywała autorka wymownie swoje dzieło: *O miłości Ojczyzny*⁶. Nakreślony przez Zamoyską program społeczno-godrodzenia znalazł praktyczne zastosowanie w jej działalności na rzecz patriotycznego wychowania młodych Polek, opartej na ideach konserwatywnych i wartościach moralnych w myśl zasady: „Służyć Bogu, służąc Ojczyźnie”, która najpełniej oddaje sens poglądów Zamoyskiej⁷. W swoim dziele *O miłości Ojczyzny* podkreślała: „ludzie najbardziej pod względem narodowym wykształceni, najpożyteczniejsi Ojczyźnie służą”⁸. Miłość ojczyzny była więc rozumiana przez nią jako obowiązek wobec kraju i traktowana na równi z miłością Boga:

Oparcie wszakże miłości Ojczyzny na miłości Boga, nie przenosi bynajmniej patriotyzmu w jakieś oderwane sfery – owszem religia stawia wszystkie obowiązki, a zatem i obowiązki względem Ojczyzny, na gruncie całkiem praktycznym ucząc nas co i w jaki sposób dla kraju uczynić jesteśmy obowiązani⁹.

Potwierdzeniem jej przekonań jest nie tylko inicjatywa Szkoły Domowej Pracy Kobiet w Kórniku¹⁰, przeniesionej następnie do Kuźnic (Zakopanego), w której do późnych lat 40. XX w. wykształciło się ponad 4000 dziewcząt, ale także kolejna znana praca jej autorstwa: *O wychowaniu* (1902-1903)¹¹.

⁶ Jadwiga Zamoyska, *O miłości Ojczyzny...*, s. 99.

⁷ Zasada ta posłużyła też za motto pisma „Kuźniczanka” (wcześniej „Pisemko Kuźniczanki”), wydawanego od 1931 r. nakładem Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Społecznego pod opieką Matki Boskiej Dobrej Rady, które założyła Zamoyska jeszcze w Paryżu w 1881 r., szerzej zob.: Ewa Maj, *Wzorzec kobiety...*, s. 118.

⁸ Jadwiga Zamoyska, *O miłości Ojczyzny...*, s. 1.

⁹ Biblioteka Polska w Paryżu (dalej BPP), Archiwum Gałęzowskich, Papiery Józefa Gałęzowskiego, *Rękopis O miłości Ojczyzny*, rkps, akc. 2401, s. 3.

¹⁰ Jadwiga Zamoyska, *Zakład Kórnicki. (Szkoła Domowej Pracy w Zakopanem)*, Poznań: Biblioteka Kórnicka, 1898; eadem, *Zakład Kórnicki. (Szkoła Domowej Pracy w Zakopanem)*, Poznań: Biblioteka Kórnicka, 1900.

¹¹ Szerzej zob.: Jan Ziółek, *Jadwiga Zamoyska (1831-1923)*, „Nasza Przeszłość” 1988, t. 70, s. 31-73; Alina Rynio, Barbara Błasiak, *Mysli Jadwigi Zamoyskiej o wychowaniu*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1991-1992, t. 19-20, z. 2, s. 19-30; Maria Joanna Gondek, *Jadwiga Zamoyska i jej program pracy społecznej*, „Człowiek w Kulturze” 2005, t. 17, s. 241-255; Katarzyna Czachowska, *Generałowa Jadwiga Zamoyska (1831-1923). Życie i dzieło*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2011, s. 298-330.

Jadwiga z Działyńskich Zamoyska, określana mianem „niewiasty męznej”¹², kobieta aktywna na wielu polach społecznego i politycznego życia dziewiętnastowiecznej Polski, należy, jak podkreślił Witold Molik w przedmowie do biografii autorstwa Katarzyny Czachowskiej, „do grona najwybitniejszych Polek XIX i pierwszych dziesięcioleci XX wieku”¹³. W tym stwierdzeniu tkwi też uzasadnienie przyznania jej uchwałą Sejmu RP z 2022 r. tytułu Patronki roku 2023 wraz z Aleksandrą Piłsudską.

Z uwagi na fakt, że życie i działalność Zamoyskiej doczekały się już monograficznego opracowania, nie ma potrzeby przywoływania w tym miejscu szczegółów jej biografii, więc ze swojej strony odniosę się jedynie do wybranych aspektów jej aktywności, które znajdują odbicie w jej poglądach na kwestie rozumienia patriotyzmu. Urodzona w Warszawie 4 lipca 1831 r., dojrzewała w głębokich tradycjach patriotycznego domu swoich rodziców: Tytusa Działyńskiego, właściciela dóbr w Kórniku oraz Gryzeldy Celestyny z Zamoyskich.

Warszawska cytadela, knut, kibitki, Syberia, były to przedmioty rozmów na porządku dziennym, nigdy się niekończące. Dla Kraju żyć, dla Kraju cierpieć, dla Kraju pracować, dla Kraju umrzeć – o tym nam się marzyło bez zdradzania cierpienia i drgnięcia twarzy,

podkreślała wymownie, wspominając lata dziecięce¹⁴. Właściwie słowom tym pozostała wierna do końca życia, przypisując im znaczenie jednego z czynników konstytuujących jej rozumienie pojęcia patriotyzmu. Po wielu latach, w atmosferze wojny krymskiej potwierdzi tylko swoje przekonania o obowiązku wobec ojczyzny i poświęceniu się dla niej: „Sprawa narodowa nie jest dla nas żadnym martwym wspomnieniem [...], a co do moich synów, uważałabym ich za zdrajców, żeby nie mieli życia swego do ostatniego tchu poświęcić dla odrodzenia kraju”¹⁵.

¹² Michalina Grodzicka, *Niewiasta męzna. Jenerałowa Zamoyska w setną rocznicę urodzin*, „Kuźniczanka” 1931, nr 7-8, s. 137-149.

¹³ Witold Molik, *Przedmowa*, w: Katarzyna Czachowska, *Generałowa Jadwiga Zamoyska...*, s. 9.

¹⁴ Jadwiga Zamoyska, *Wspomnienia*, oprac. Maria Czapska, Londyn: Wydawnictwo B. Świdorski, 1961, s. 48.

¹⁵ Ibidem, s. XXIV.

W dużym stopniu zasadniczy trzon jej światopoglądu ukształtował się w okresie międzypowstaniowym, nie miały tu wpływu rola starej emigracji, osobiste doświadczenia doby postycyńskiej, czasy Wielkiej Wojny i wreszcie też odzyskanej niepodległości. Oddziaływała na nią atmosfera miejsc, w których przebywała (Warszawa, Paryż, Kórnik, Poznań, Wiedeń, Włochy, Turcja, Anglia), oraz ludzie, jakich spotykała na swojej życiowej drodze (wystarczy, że wspomnę o środowisku Hotelu Lambert i księciu Adamie Jerzym Czartoryskim, o Zgromadzeniu Zmartwychwstańców, o paryskim Zgromadzeniu księży oratorian czy rodzinnym Kórniku). Wszystko to w naturalny sposób budowało tożsamość Zamoyskiej – z jednej strony kobiety uduchowionej, z drugiej zaś mocno zaangażowanej w ówczesne życie społeczno-polityczne. Po wielu latach Zamoyska sama odnosiła się w swoich wspomnieniach do roli wybitnych postaci w jej życiu, w tym m.in. księcia Adama Jerzego Czartoryskiego:

Nie mogę sobie wyrzucić, że bym Księcia nie była dostatecznie kochała, szanowała, czciła, bo cześć dla niego miałam równie wielką jak i miłość, ale jak często teraz żałuję mojego nieuctwa, które było powodem, że nie umiałam korzystać z jego rozmowy, jakbym to uczynić była mogła. Gdy pomnę, że on był świadkiem Sejmu Czteroletniego, że był przytomny przy ogłoszeniu Konstytucji 3-go Maja, że on tę Polskę znał jeszcze całą, żyjącą, nierozszarpaną, ileż byłabym mogła korzystać z jego rozmów, więcej niż to uczyniłam, gdybym była umiała i słuchać i opisywać. Nieodżałowana szkoda¹⁶.

Lata 50-60. XIX w. to czas, kiedy Zamoyska sprawdziła się jako typ „społeczniczki u boku męża”, generała Władysława Zamoyskiego (1803-1868), pułkownika w powstaniu listopadowym, wybitnego przedstawiciela polskiej emigracji we Francji i bliskiego współpracownika księcia Czartoryskiego, szczególnie w kwestiach polityki zagranicznej Hotelu Lambert¹⁷. Dla Zamoyskiej był to dość istotny czas, kiedy w środowisku Hotelu Lambert

¹⁶ Jadwiga Zamoyska, *Wspomnienia...*, s. 351.

¹⁷ Joanna Nowak, *Władysław Zamoyski. O sprawę polską w Europie (1848-1868)*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002; Katarzyna Czachowska, „W kręgu Hotelu Lambert”. *Działalność polityczna Jadwigi Zamoyskiej*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 2005, z. 27, s. 3-27; Jan Ziolek, *Jadwiga Zamoyska (1831-1923)*, „Nasza Przeszłość” 1988, t. 70, s. 31-73.

mogła wyrabiać w sensie praktycznym swój stosunek do spraw narodowych. Uczestniczyła w charytatywnych działaniach na rzecz polskiego wychodźstwa i Szkoły Polskiej na Batignolles. Aktywnie brała udział w wielu dyplomatycznych przedsięwzięciach Władysława, pozostając w zgodzie z poglądem męża o konieczności uaktualnienia sprawy polskiej na arenie międzynarodowej i ścisłego powiązania jej z polityką mocarstw europejskich:

cała nasza nadzieja wykazać im, że Polska im jest potrzebna, że nasz upadek jest groźbą dla nich i że prędzej czy później, a prawdopodobnie za późno, spostrzegą się, że równowaga wszystkich państw Europy, a zatem bezpieczeństwo ogólne przepało z upadkiem Polski¹⁸.

Choć już w odmiennej sytuacji politycznej, po klęsce powstania styczniowego i po śmierci męża, krytycznie odnosiła się do wiary w pomoc Zachodu i dyplomatyczne zabiegi polskiej emigracji. Tak jak wielu emigracyjnych działaczy, szczególnie po wojnie francusko-pruskiej i Komunie Paryskiej, głosiła hasła o konieczności pracy na rzecz ojczyzny, ale już w kraju¹⁹. Szczególnie w atmosferze zmiany polityki rządu francuskiego wobec tzw. sprawy polskiej i dążenia do porozumienia się z Rosją²⁰. Wydaje się, że ta „służba dla ojczyzny” w kraju, o której mówiła wówczas Zamoyska, na nowo określała postawy wielu z polskich wychodźców we Francji i ukierunkowała ich dalsze działania²¹.

Co ciekawe, Zamoyska na kartach dzieła *O miłości Ojczyzny* odniosła się szerzej do polityczno-historycznego położenia Polski jako wypadkowej nieustannego oddziaływania Wschodu i Zachodu. Powołując się przy tym na obecny w europejskiej myśli politycznej i historycznej pogląd o antynomii tych dwóch kręgów cywilizacyjnych, wyrażała przekonanie o Bożym

¹⁸ Jadwiga Zamoyska, *Wspomnienia...*, s. 159.

¹⁹ Katarzyna Czachowska, *Generałowa Jadwiga Zamoyska...*, s. 229.

²⁰ Jerzy W. Borejsza, *Emigracja polska po powstaniu styczniowym. 15 lat później*, w: *Emigracja postyczniowa 1863 roku*, red. Eugeniusz Niebelski, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 2010, s. 265-266; Jerzy Zdrada, *Zmierzch Czartoryskich*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969, s. 394-430.

²¹ Lidia Michalska-Bracha, *Józef Kajetan Janowski (1832-1914). Po powstaniu styczniowym... Emigrant, weteran 1863 roku, lwowianin z wyboru*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2021, s. 67-73.

posłannictwie narodu i misji dziejowej Polski jako obrończyni cywilizacji chrześcijańskiej, na co warto zwrócić w tym miejscu większą uwagę:

Co do nas Polaków, weźmy na uwagę szczególne położenie naszego kraju, jest on jakby punktem zetknięcia Wschodniego i Zachodniego świata, a zarazem jakby polem walki tych dwóch przeciwnych sobie prądów, to już tłumaczy poniekąd dziwne u nas sprzeczności. Sposobem myślenia, w pojęciach jesteśmy narodem Zachodnim, w obyczajach, zamiłowaniem zbyt-ków, miękkością życia jesteśmy narodem Wschodnim. Zaspokajamy sobie umysły górnymi myślami, folgujemy zmysłom całym trybem życia²².

Początek lat 80. XIX w. to powrót Zamoyskiej do kraju oraz działalność organizacyjna na rzecz utworzenia wspomnianej już Szkoły Pracy Domowej Kobiet²³. Jadwiga wiele podróżowała po Europie, ale wyjątkowo bliski pozostał jej Paryż, gdzie jeszcze zbliżyła się do środowiska księży oratorian, stawiając na rozwój duchowy i pracę nad samokształceniem. W tym czasie spisała również swoje wspomnienia, doprowadzając je do czasów powstania styczniowego²⁴. W Paryżu spędziła następnie lata Wielkiej Wojny, gdzie korzystając z pomocy Leonarda Niedźwieckiego (1811-1892), nazywanego przez nią „pocziwym Niedźwiedziem”, który pełnił rolę przyjaciela rodziny i opiekuna jej paryskiego majątku, kończyła porządkowanie spuścizny swojego męża²⁵. Ta pomoc była dla niej tym bardziej istotna, że Niedźwiedzki jako sekretarz Władysława Zamoyskiego był znakomicie zorientowany w jego spuściźnie²⁶.

Była to mozolna praca przygotowawcza do 6-ciu tomów monografii pt. «Jenerał Zamoyski», złożonej z listów, wspomnień, komentarzy i przypisów. Temu ogromnemu dziełu poświęciła pani Zamoyska lata pierwszej wojny światowej, spędzone w Paryżu oraz ostatnie lata życia w Kórniku²⁷.

²² BPP, Archiwum Gałęzowskich, Papiery Józefa Gałęzowskiego, *Rękopis O miłości Ojczyzny*, rkps, akc. 2401, s. 6.

²³ Katarzyna Czachowska, *Generalowa Jadwiga Zamoyska...*, s. 233-297.

²⁴ Maria Czapska, *Wstęp*, w: Jadwiga Zamoyska, *Wspomnienia...*, s. VII.

²⁵ Jadwiga Zamoyska, *Wspomnienia...*, s. 151.

²⁶ Barbara Konarska, *Niedźwiecki Leonard (1811-1892)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 22, Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1977, s. 751-753.

²⁷ Maria Czapska, *Wstęp*, w: Jadwiga Zamoyska, *Wspomnienia...*, s. VIII.

Ostatecznie na stałe osiadła w Kórniku w 1920 r. i tutaj też, podupadając znacznie na zdrowiu, zmarła trzy lata później, 4 listopada 1923 r.²⁸

Dzieło *O miłości Ojczyzny* Jadwigi Zamoyskiej jeszcze za życia autor-ski doczekało się kilku wydań. Znane jest również z wersji rękopiśmiennych zachowanych w Bibliotece Kórnickiej PAN²⁹ oraz w zbiorach Biblioteki Polskiej w Paryżu, na co zwróciłam uwagę, przeprowadzając przed laty kwerendę w przechowywanym tam Archiwum Gałęzowskich³⁰. Odnaleziony paryski rękopis dzieła Zamoyskiej, różniący się nieco od pierwodruku, pochodzi najprawdopodobniej z okresu przygotowywania dzieła do wydania w języku francuskim, co nastąpiło w 1914 r. podczas pobytu Zamoyskiej w Paryżu. W dalszym toku swojej narracji będę też opierać się na paryskiej wersji rękopisu Zamoyskiej³¹. Można się zastanawiać, w jakich okolicznościach dotychczas nieznany rękopis zapisany na 153 stronach brulionu w czarnej płóciennnej oprawie o wymiarach 19x16 cm trafił do spuścizny Gałęzowskich, a ściślej do papierów Józefa Gałęzowskiego (1833-1916), Dyrektora Wydziału Wojny w powstaniu styczniowym, emigranta, przywódcy nieformalnej grupy politycznej batiniolczyków, złożonej z byłych uczestników powstania styczniowego: Eugeniusza Korytki, Wacława Gasztowtta, Ludwika Dygata, Bolesława Rubacha i skupionej wokół Szkoły Polskiej w Batignolles³².

Gałęzowscy - przedstawiciele starej emigracji i postyczniowego wychodźstwa - wpływali na kształt społeczno-politycznego życia polskiej emigracji we Francji, odegrali doniosłą rolę w działalności takich instytucji i stowarzyszeń emigracyjnych, jak wspomniana już Szkoła Polska w Batignolles, Skarb Polski, Instytucja „Czci i Chleba”, Polskie Towarzystwo

²⁸ Katarzyna Czachowska, *Generałowa Jadwiga Zamoyska...*, s. 334.

²⁹ Biblioteka Kórnicka PAN (dalej BK), Jadwiga z Działyńskich Zamoyska, *O miłości Ojczyzny* (brulion i notatki) rkps, sygn. 7682; sygn. 7685; Katarzyna Czachowska, *Generałowa Jadwiga Zamoyska...*, s. 355.

³⁰ BPP, Archiwum Gałęzowskich, Papiery Józefa Gałęzowskiego, *Rękopis O miłości Ojczyzny*, rkps, akc. 2401, s. 1-153.

³¹ Jadwiga Zamoyska, *Sur l'amour de la patrie*, Paris: éd. P. Lethielleux, 1914.

³² Wiesław Śladkowski, *Nad Sekwaną dla Polski. Rzecz o paryskich batiniolczykach*, w: *Emigracja postyczniowa 1863 roku...*, s. 209-228; Lidia Michalska-Bracha, *Józef Gałęzowski (Gałęzowski) (1834-1916) - insurgé de l'année 1863 et émigré en France*, „Annales Académie Polonaise des Sciences. Centre Scientifique à Paris” 2012, Vol. 14, s. 164-174.

Literacko-Artystyczne czy Muzeum Narodowe Polskie w Rapperswilu³³. Stryj Józefa – Seweryn Gałęzowski (1801-1878), uczestnik powstania listopadowego, przedstawiciel środowiska starej emigracji, znany lekarz, finansista i społecznik – był wieloletnim prezesem Szkoły Polskiej w Batignolles (1854-1878), którą finansowo wspierał Władysław Zamoyski. Zresztą to za czasów prezesury Seweryna Gałęzowskiego zacieśniły się stosunki Szkoły z instytucjami związanymi z Hotelem Lambert. Po śmierci Zamoyskiego Seweryn wraz z innymi emigrantami, m.in. z Julianem Klaczką, Bronisławem Zaleskim i Aleksandrem Chodźką, zwracał się z prośbą do Jadwigi Zamoyskiej, by nie wyraziła zgody na przewiezienie jego prochów z Paryża do kraju w celu urządzenia pochówku na ziemiach polskich pod zaborami³⁴.

Na stałe w Paryżu jeszcze przed powstaniem styczniowym osiedlił się również brat Józefa – Ksawery Gałęzowski (1832-1907), doktor medycyny i właściciel znanej prywatnej kliniki okulistycznej, w której w latach 80-90. XIX w. leczyła się Zamoyska na postępującą chorobę oczu. Z uwagi na pozycję i rolę Gałęzowskich w środowisku polskiej emigracji we Francji tych punktów stycznych pomiędzy nimi a Zamoyską mogło być więc wiele, co w pełni uzasadniać może obecność jej rękopisu w zbiorach paryskich.

Kiedy w końcu XIX stulecia Zamoyska konstruowała zasadniczy trzon swoich poglądów w kwestii rozumienia pojęcia patriotyzmu, czerpała z pewnością z własnych bogatych doświadczeń życiowych, jak i licznych inspiracji. Mocno odczytana była w literaturze romantycznej, jak i w dziełach Oświecenia. Znała również już wcześniej wydane prace poświęcone zagadnieniom miłości do ojczyzny, autorstwa Karola Libelta (1807-1875), Edmunda Franciszka Chojeckiego (1822-1899) oraz Józefa Supińskiego (1804-1893), które należały wówczas do najbardziej rozpowszechnionych dzieł społeczno-politycznych w tej mierze. Karol Libelt, filozof, działacz społeczny i polityczny oraz prezes Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, do koncepcji kategorii pojęciowych ojczyzny, narodu, państwa w dziewiętnastowiecznej myśli społeczno-politycznej

³³ Jerzy Szczepański, *Działalność społeczna rodziny Gałęzowskich na emigracji polskiej we Francji na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013.

³⁴ Iwona Pugacewicz, *Batignolles 1842-1874. Edukacja Wielkiej Emigracji*, Warszawa: ASPRA-JR, 2017, s. 175, 476.

odniósł się szerzej w swoim dziele *O miłości Ojczyzny*, ogłoszonym drukiem po raz pierwszy w 1844 r. w czasopiśmie „Rok”³⁵. Zamoyska najprawdopodobniej знаła ten tekst i choć nie chciała czerpać z niego inspiracji, to jednak w niektórych kwestiach pozostawała bliska zawartym tam treściom, które wraz z upływem czasu w naturalny sposób stawały się trwałym komponentem nie tylko ówczesnej myśli politycznej, ale także obiegowych społecznych sądów i opinii³⁶. Wiadomo natomiast, że sięgała do dzieła: *Patriotyzm i objawy jego u niektórych narodów. Rzecz wygłoszona na posiedzeniu Towarzystwa Naukowej Pomocy w Paryżu dnia 27 stycznia 1870 roku* (1870) autorstwa Edmunda Franciszka Chojeckiego, publicyisty i pisarza, zwolennika narodowego romantyzmu, członka Rady Szkoły Polskiej w Batignolles. Mogła również znać wydane jeszcze w 1872 r. we Lwowie pięciotomowe *Pisma* Józefa Supińskiego, publicyisty, filozofa, ekonomisty i członka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk oraz inne dzieła tego autora, który w swoich poglądach łączył romantyczne i pozytywistyczne inspiracje³⁷.

W myśli społecznej Zamoyskiej odbicie znajduje wiele czynników, które na trwałe ukształtowały jej rozumienie patriotyzmu. Jak sama wspomina, mocno wpłynął na nią Karol Marcinkowski (1800–1846), społecznik i zwolennik idei pracy organicznej:

Co do mnie, o ile miałam sposobność sądzić, dr Marcinkowski był jednym z tych duszochwyków [...] co najsilniej społeczeństwo a przynajmniej wielkopolskie podniósł, ale i on wiele większy miałby wpływ, gdyby był miał tyle wiary, ile miał miłości. Ja jednak wiem, że z moich młodych a prawie dzieciennych lat, on jest jednym z tych, co najsilniej na mnie wpłynęli, co najskuteczniej zapalili we mnie ten żar miłości dla kraju i postanowienie służenia mu do ostatniego tchu życia³⁸.

³⁵ Karol Libelt, *O miłości Ojczyzny*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2006.

³⁶ Stefan Konstańczak, *Jak może trwać pojęcie Ojczyzny w świadomości narodowej bez istnienia własnego państwa? Koncepcja rozczłonii Ojczyzny Karola Libelta*, „Rocznik Lubuski” 2009, t. 35, cz. 1, s. 101–114.

³⁷ Zdzisław Szymański, *Supiński Józef (1804–1893)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 45, Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, 2007–2008, s. 624–628.

³⁸ Jadwiga Zamoyska, *Wspomnienia...*, s. 391.

Z jednej strony więc Zamoyska odwoływała się do takich wartości, jak wiedza i idea pracy organicznej, sięgała przy tym do wybranych elementów myśli pozytywistycznej zwracając uwagę na doskonalenie umiejętności i stanu umysłu:

Trzeba się uczyć dziejów Ojczystych, języka ojczystego, literatury Ojczystej, i tego wszystkiego, co daje istotną, dokładną znajomość kraju, jego zasobów, potrzeb, zalet i wad narodowych [...]. Trzeba się uczyć, nie na to ażeby wiedzieć jedynie, ale na to, ażeby tej wiedzy użyć, ażeby ją młodszym udzielać, ażeby utrzymać żywotność narodową, ażeby nie zrywać wątku z przeszłością³⁹.

Z drugiej strony natomiast, za sprawą środowiska społeczno-politycznego Hotelu Lambert, nie była jej obca myśl konserwatywna i przede wszystkim społeczna myśl Kościoła, na której oparła przecież zasadniczy trzon swoich poglądów. Jeśli prześledzimy jej piśmiennictwo i emigracyjne kontakty, jakie utrzymywała od lat 50. XIX w., to widoczny jest w nich wpływ środowiska Zgromadzenia Zmartwychwstańców, którego założyciel – Bogdan Jański (1807-1840) – opierał się w swoich poglądach na ścisłym powiązaniu kwestii wiary i patriotyzmu. Jednak wydaje się, że największą rolę odegrały tu kontakty Zamoyskiej z innym członkiem Zgromadzenia Zmartwychwstańców – Walerianem Kalinką (1826-1886), współpracownikiem Hotelu Lambert, członkiem Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu, ale przede wszystkim sekretarzem Władysława Zamoyskiego w latach 50. XIX w., co z pewnością generowało jego bliskie relacje z samą Zamoyską. Już po śmierci Zamoyskiego Kalinka nosił się nawet z zamiarem opracowania jego biografii⁴⁰. Po latach Zamoyska wspominała:

O panu Kalince mawiał mój mąż, że to pierwszorzędny pracownik, że ma gorącą chęć służenia krajowi, że ma tęgą głowę [...]. Mawiał czasami: dajcie mu czas, a zobaczycie. Gdy w późniejszych latach widziałam się z księdzem Kalinką, gdy słuchałam jego kazań w kościele de l'Assomption, gdy

³⁹ BPP, Archiwum Gałęzowskich, Papiery Józefa Gałęzowskiego, *Rękopis O miłości Ojczyzny*, rkps, akc. 2401, s. 124-125.

⁴⁰ Jerzy Maternicki, *Walerian Kalinka (1826-1886) i jego badania nad epoką porobiorową*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013, s. 140.

czytałam jego dzieła historyczne i religijne, przekonałam się, że przepowiednia mego męża sownie się ziściła⁴¹.

W istocie treść dzieła: *O miłości Ojczyzny Zamoyskiej* wskazuje na zbieżność z wieloma poglądami społeczno-politycznymi i historycznymi Kalinki. Jest to tym bardziej widoczne, jeśli porówna się nie tylko późniejsze teksty historyka, ale również te ogłaszane w latach 50. XIX w. na łamach pisma „Wiadomości Polskie”⁴². Wybrzmiewający z nich sąd o konieczności „pracy wewnętrznej” jako „zadania jedynie i wyłącznie patriotycznego” oraz właściwego kierunku polskiej polityki znajduje odbicie także w poglądach Zamoyskiej. Jest to jedna z naczelných zasad rozumienia przez nią pojęcia patriotyzmu:

Chcąc odzyskać Ojczyznę wolną, potężną, niepodległą, nie wahajmy się schylić do ziemi choćby tylko po szpilkę, jeżeli ta szpilka jest częścią Narodowego majątku, albo służyć może do powiększania go, a da Bóg że słowa Chrystusowe na nas się spełnią i że dbałością o rzeczy narodowe najmniejsze, zasłużymy sobie na największe [...]. Zasadzenie drzewa przedstawia podniesienie dobrobytu materialnego, napisanie książki prace umysłową, która nie tylko samolubne, ale i ogólne korzyści przynieść powinna; wychowanie dziecka, uzacnienie społeczeństwa: Narodu. Jeżeli kraj cały bogatym się staje materialnem bogactwem swoich obywateli, to bardziej jeszcze staje się bogatym ich cnotą, mądrością, wykształceniem, podkreślała Zamoyska⁴³.

Co więcej, Kalinka, odnosząc się do kwestii „pracy wewnętrznej” narodu, za wzór stawiał rolę Wielkopolski. Koncentrując swoją uwagę na jej porozbiorowych dziejach, wskazywał na rolę Edwarda Raczyńskiego i Karola Marcinkowskiego, którzy w jego ocenie źródeł odrodzenia politycznego poszukiwali najpierw w „odrodzeniu sił moralnych i materialnych kraju”⁴⁴. To wspólne odwołanie się Zamoyskiej i Kalinki do znaczenia Wielkopolski i roli Marcinkowskiego jest jednak kluczowe.

⁴¹ Jadwiga Zamoyska, *Wspomnienia...*, s. 349.

⁴² Jerzy Maternicki, *Walerian Kalinka (1826-1886)...*, s. 142.

⁴³ BPP, Archiwum Gałęzowskich, Papiery Józefa Gałęzowskiego, *Rękopis O miłości Ojczyzny*, rkps, akc. 2401, s. 12, 122.

⁴⁴ Walerian Kalinka, *Polska pod trzema obcymi rządami*, w: idem, *Pisma pomniejsze*, cz. I: *Wydanie nowe, Dzieła*, t. 3, Kraków: Nakładem Księgarni Spółki Wydawniczej Polskiej,

Wyzbycie się wad narodowych, dbałość o narodowe cnoty czy krytyka powierzchowności uczuć religijnych Polaków obecne w piśmiennictwie Kalinki charakteryzują w równym stopniu przekonania Zamoyskiej:

Narody są uleczalne mówi Pismo Święte, ale na to ażeby do uleczenia narodu swego skutecznie się przyczynić, trzeba znać jego słabości i ich pochodzenie. To wszystko badać pilnie, o tym się uczyć, drugich do tej nauki nakłaniać, o to pierwszy obowiązek względem Ojczyzny, tak jak i warunek niezbędny służenia jej skutecznie. Poznawszy wady nasze narodowe będziemy lepiej umieli właściwą z nich korzyść dla kraju czerpać, poznawszy nasze wady narodowe, będziemy lepiej umieli walczyć, będziemy chętniej za nie pokutować, może łatwiej miłosierdzie Boże prześlagaemy i lepszą sobie przyszłość zgotujemy⁴⁵.

Zamoyska w ocenie dziejów ojczystych wyraźnie czerpała z głoszonej przez Kalinkę i krakowską szkołę historyczną teorii o samozawinionym upadku Rzeczypospolitej. Jej integralną częścią stało się wezwanie do odrodzenia moralnego, pozbycia się wad narodowych i odpokutowania win narodu popełnionych w przeszłości jako warunku koniecznego do przyszłego odzyskania niepodległości. Tym kwestiom Zamoyska poświęciła wiele miejsca w dziele *O miłości Ojczyzny*, wskazując przy tym na cały katalog przewinień narodowych i wad charakterologicznych. Rozwinęła je także w niewydanym niestety dziele swojego autorstwa: *Odpokutowanie grzechów osobistych i narodowych wypełnianiem przeciwnych im cnót*.

Wydaje się, że w kwestii rozważań charakterologicznych w znacznym stopniu sięgała do inspiracji dziełami europejskiego Oświecenia, ale także w jakimś stopniu do myśli romantycznej, dla której charakter narodu i jego komponenty stały się czynnikiem konstytutywnym pojęcia narodu, narodowości, a także patriotyzmu⁴⁶. Odwołanie się do właściwości narodu jako zespołu jego cech, skłonności odróżniających

1892, s. 22 [1-80]; idem, *Życie publiczne w Wielkopolsce*, w: ibidem, s. 405-414.

⁴⁵ BPP, Archiwum Gałęzowskich, Papiery Józefa Gałęzowskiego, *Rękopis O miłości Ojczyzny*, rkps, akc. 2401, s. 6-7.

⁴⁶ Andrzej Wierzbicki, *Spory o polską duszę zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX wieku*, Warszawa: Muzeum Historii Polski, Collegium Civitas, Wydawnictwo Trio, 2010, s. 71-183.

jeden naród od drugiego, definiowało pojęcie narodu-narodowości również w ujęciu wspomnianego już wcześniej Karola Libelta.

Zamoyska, formułując pewien katalog narodowych wad wprost, wytykała Polakom lenistwo, gnuśność, zamiłowanie do biesiadowania, próżność, pychę, brak wstrzemięźliwości, męstwa, zniewieściałość życia:

Naprawienie i odpokutowanie tego, co w kraju jest złem i powetowanie mu przeszłych szkód nie jest rzeczą tak trudną, jakby się wydawać mogło; nie tylko, że Narody są uleczalne, ale do tego, że Narody się składają z odrębnych osobistości, a zatem cokolwiek się czyni dla ulepszenia podniesienia, uzacnienia własnego domu, własnego majątku, własnej rodziny i samego siebie, to służy do odpokutowania i naprawienia przeszłości, do uleczenia, podźwignienia Narodu; a tem bardziej służy krajowi, co się uczyni dla podniesienia całej wsi, całej parafii, całego miasta, całej stolicy⁴⁷.

Zamoyska obok cech negatywnych jasno wskazywała na pozytywne właściwości narodu:

I dzisiaj nawet przy niezaprzeczonem skażeniu narodowego charakteru naszego, zachowaliśmy jeszcze niektóre wzniosłe przymioty. My jedni np. wzór słowiański ludów nie daliśmy się olśnić ponętom potęgi północnego olbrzyma; my jedni nie ukłękliśmy przed bałwanem siły pomimo, że i nam przyrzekano udział w wszechwładztwie Słowiańskie, wołąc sami dźwigać kajdany niż je nakładać na wolne narody⁴⁸.

Kładła nacisk na polskie tradycje i obyczaje narodowe, gościnność, dbanie o zachowanie języka („Piękny i bardzo piękny nasz język; upierajmy się przy nim, starajmy się go posiadać doskonale; szanujmy jego bogactwo, nie puszczajmy w zapomnienie starodawnych wyrażen i nazw, ażeby je zastępować wyrazami branymi z obcych języków”), święta religijne, narodowe stroje, sztukę i literaturę. Pisała o potrzebie dokładnej znajomości ojczystego języka, literatury, dziejów ojczystych i zasobów kraju, zalet i wad jako źródła samodoskonalenia. Przywoływała przykłady potęgi

⁴⁷ BPP, Archiwum Gałęzowskich, Papiery Józefa Gałęzowskiego, *Rękopis O miłości Ojczyzny*, rkps, akc. 2401, s. 113-114.

⁴⁸ Ibidem, s. 16-17.

kraju w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, zwycięstwo Jana III Sobieskiego pod Wiedniem. Podkreślała znaczenie rodzimych powitań i pożegnań (m.in.: „Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus”, „Zostańcie z Bogiem”, „Idźcie z Bogiem”, „Panu Bogu polecam, Panu Bogu oddaje się”, „Szczęść Boże”). Zwracała uwagę na polskie zwyczaje, w tym również religijne („Pięknem jest i mądrzem u nas uszanowanie okazywane rodzicom i osobom starszym przez pocałowanie ręki, a nie twarzy lub głowy, jak to czynią zagranicą, byle się to nie obracało w jakieś służalstwo, jak to czasami bywa”), bielenie chat, kolęda, chodzenie z szopkami, „błogosławienie ziół na Boże Ciało; poświęcanie nowo wybudowanych domów, zakopywanie czterech Ewangelii pod czterema węgielnymi kamieniami budujących się domów; poświęcanie gromnic na Święto Matki Boskiej Gromnicznej, które konającym służyć mają” i wiele, wiele innych⁴⁹.

Odrodzenie moralne, podobnie jak czynił to Kalinka, ściśle łączyła z pogłębieniem życia religijnego narodu. Stąd to silne przekonanie Zamoyskiej o potrzebie jednoczesnego wzmacniania sił materialnych i duchowych kraju, opartych na zasadach moralnych i chrześcijańskich. W tych stwierdzeniach krył się w równym stopniu wpływ myśli konserwatywnej, samego Kalinki, co społecznej myśli Kościoła i środowiska paryskich księży oratorian, z którymi kontakty Zamoyskiej sięgają jeszcze początków lat 60. ale na dobre rozwinęły się dopiero po śmierci męża, kiedy sama poszukiwała ukojenia⁵⁰. Ten wpływ oratorian na duchowość Zamoyskiej, na jej program pracy społecznej i głoszone przez nią zasady moralne i chrześcijańskie był z pewnością znaczący.

Program społeczny Zamoyskiej i ściśle powiązane z nim rozumienie patriotyzmu jako pewnego rodzaju „obowiązku wobec kraju” i jednocześnie „służby wobec Ojczyzny” stanowią z perspektywy czytelnika wyrażenie zamkniętą całość. Głęboki namysł Zamoyskiej nad losami ojczystymi i myśl o wolnej Polsce w granicach z czasów przedrozbiorowych wynikał w dużej mierze wprost z jej własnych życiowych przekonań i doświadczeń oraz praktycznego podejścia do życia jako kobiety aktywnej na wielu polach społecznego życia. Nie mniej istotny wpływ na ostateczny kształt jej poglądów miały liczne ideowe inspiracje, na które zwróciłam uwagę

⁴⁹ Ibidem, s. 23–33.

⁵⁰ Katarzyna Czachowska, *Generalowa Jadwiga Zamoyska...*, s. 239–243.

starając się zaprezentować własną próbę odczytania jej dzieła. Wykład Jadwigi Zamoyskiej *O miłości Ojczyzny* otwiera szerokie pole do dyskusji nad pojęciami patriotyzmu, narodu, narodowości w dziewiętnastowiecznej myśli społeczno-politycznej⁵¹. Stawiając wielokrotnie pytanie, jak Zamoyska rozumiała tytułową „miłość Ojczyzny”, myślę, że najlepiej oddają to jednak jej własne słowa o patriotyzmie opartym na trzech zasadniczych postawach społecznych: na „szanowaniu i utrzymaniu w kraju tego, co dobre”; na „poprawianiu i odpokutowaniu tego, co złe” oraz na „zdobywaniu dla kraju i przeprowadzaniu w nim tego co dobre”⁵².

Bibliografia

Źródła

Źródła rękopiśmienne

Biblioteka Kórnicka PAN (dalej BK), Jadwiga z Działyńskich Zamoyska, *O miłości Ojczyzny* (brulion i notatki), rkps, sygn. 7682; sygn. 7685.

Biblioteka Polska w Paryżu (dalej BPP), Archiwum Gałęzowskich, Papiery Józefa Gałęzowskiego, *Rękopis O miłości Ojczyzny*, rkps, akc. 2401.

Źródła drukowane

Dulębianka Maria, *Polityczne stanowisko kobiety*, Warszawa: Wydawnictwo „Steru”, 1908.

Grodzicka Michalina, *Niewiasta mężna. Jenerałowa Zamoyska w setną rocznicę urodzin*, „Kuźniczanka” 1931, nr 7-8, s. 137-149.

Kalinka Walerian, *Polska pod trzema obcymi rządami*, w: Walerian Kalinka, *Pisma pomniejszych*, cz. I: *Wydanie nowe, Dzieła*, t. 3, Kraków: Nakładem Księgarni Spółki Wydawniczej Polskiej, 1892, s. 1-80.

⁵¹ Andrzej Nowak, *Polski patriotyzm wieku niewoli: trzy formuły?*, w: *Patriotyzm Polaków. Studia z historii idei*, red. Jacek Kłoczkowski, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2006, s. 74-94; Lidia Michalska-Bracha, Marzena Marczevska, *O pojęciach patriotyzmu, ojczyzny i narodu w piśmiennictwie kobiecym z przełomu XIX i XX wieku (analiza historyczno-językoznawcza)*, w: *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Stan badań i perspektywy*, red. Małgorzata Dajnowicz i Adam Miodowski, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020, s. 213-230.

⁵² BPP, Archiwum Gałęzowskich, Papiery Józefa Gałęzowskiego, *Rękopis O miłości Ojczyzny*, rkps, akc. 2401, s. 22.

- Kalinka Walerian, *Życie publiczne w Wielkopolsce*, w: Walerian Kalinka, *Pisma pomniejsze, cz. I: Wydanie nowe, Dzieła*, t. 3, Kraków: Nakładem Księgarni Spółki Wydawniczej Polskiej, 1892, s. 405-414.
- Libelt Karol, *O miłości Ojczyzny*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2006.
- Zamoyska Jadwiga, *O miłości Ojczyzny*, Poznań: Biblioteka Kórnicka, 1899.
- Zamoyska Jadwiga, *Sur l'amour de la patrie*, Paris: éd. P. Lethielleux, 1914.
- Zamoyska Jadwiga, *Wspomnienia*, oprac. Maria Czapska, Londyn: Wydał B. Świdorski, 1961.
- Zamoyska Jadwiga, *Zakład Kórnicki. (Szkoła Domowej Pracy w Zakopanem)*, Poznań: Biblioteka Kórnicka, 1898.
- Zamoyska Jadwiga, *Zakład Kórnicki. (Szkoła Domowej Pracy w Zakopanem)*, Poznań: Biblioteka Kórnicka, 1900.

Opracowania

- Borejsza Jerzy, *Emigracja polska po powstaniu styczniowym. 15 lat później*, w: *Emigracja postyczniowa 1863 roku*, red. Eugeniusz Niebelski, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 2010.
- Czachowska Katarzyna, *Generałowa Jadwiga Zamoyska (1831-1923). Życie i dzieło*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2011.
- Czachowska Katarzyna, „W kręgu Hotelu Lambert” działalność polityczna Jadwigi Zamoyskiej, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 2005, z. 27, s. 3-27.
- Gondek Maria Joanna, *Jadwiga Zamoyska i jej program pracy społecznej*, „Człowiek w Kulturze” 2005, t. 17, s. 241-255.
- Konarska Barbara, *Nieźwiecki Leonard (1811-1892)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 22, Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1977, s. 751-753.
- Konstańczak Stefan, *Jak może trwać pojęcie Ojczyzny w świadomości narodowej bez istnienie własnego państwa? Koncepcja rozczłonii Ojczyzny Karola Libelta*, „Rocznik Lubuski” 2009, t. 35, cz. 1, s. 101-114.
- Maj Ewa, *Wzorzec kobiety w prasie dla katoliczek w Polsce międzywojennej: przypadek periodyku „Kuźniczanka” (1931-1936)*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych” 2018, nr 1 (8), s. 113-139.
- Maternicki Jerzy, *Walerian Kalinka (1826-1886) i jego badania nad epoką porozbiorową*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013.
- Michalska-Bracha Lidia, *Jozef Galezowski (Gałęzowski) (1834-1916) – insurgé de l'année 1863 et émigré en France*, „Annales Académie Polonaise des Sciences. Centre Scientifique à Paris” 2012, Vol. 14, s. 164-174.

- Michalska-Bracha Lidia, *Józef Kajetan Janowski (1832-1914). Po powstaniu styczniowym... Emigrant, weteran 1863 roku, lwowianin z wyboru*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2021.
- Michalska-Bracha Lidia, Marczevska Marzena, *O pojęciach patriotyzmu, ojczyzny i narodu w piśmiennictwie kobiecym z przełomu XIX i XX wieku (analiza historyczno-językoznawcza)*, w: *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Stan badań i perspektywy*, red. Małgorzata Dajnowicz i Adam Miodowski, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020, s. 213-230.
- Molik Witold, *Przedmowa*, w: Katarzyna Czachowska, *Generalowa Jadwiga Zamoyska (1831-1923). Życie i dzieło*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2011, s. 9-11.
- Nowak Andrzej, *Polski patriotyzm wieku niewoli: trzy formuły?*, w: *Patriotyzm Polaków. Studia z historii idei*, red. Jacek Kloczkowski, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2006, s. 74-94.
- Nowak Joanna, *Władysław Zamoyski. O sprawę polską w Europie (1848-1868)*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2002.
- Pugacewicz Iwona, *Batignolles 1842-1874. Edukacja Wielkiej Emigracji*, Warszawa: ASPRA-JR, 2017.
- Rynio Alina, Błasiak Barbara, *Myśli Jadwigi Zamoyskiej o wychowaniu*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1991-1992, t. 19-20, z. 2, s. 19-30.
- Szczepański Jerzy, *Działalność społeczna rodziny Gałęzowskich na emigracji polskiej we Francji na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013.
- Szymański Zdzisław, *Supiński Józef (1804-1893)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 45, Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, 2007-2008, s. 624-628.
- Śladkowski Wiesław, *Nad Sekwaną dla Polski. Rzecz o paryskich batiniolczykach*, w: *Emigracja postyczniowa 1863 roku*, red. Eugeniusz Niebelski, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 2010, s. 209-228.
- Wałęciuk-Dejneka Beata, *Galicyskie portrety kobiet – Maria Dulębianka*, w: *Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja*, red. Jolanta Kamińska-Kwak, Szczepan Kozak, Dariusz Opaliński, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016, s. 271-281.
- Wierzbicki Andrzej, *Spory o polską duszę zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX wieku*, Warszawa: Muzeum Historii Polski, Collegium Civitas, Wydawnictwo Trio, 2010.
- Zdrada Jerzy, *Zmierzch Czartoryskich*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969.
- Ziółek Jan, *Jadwiga Zamoyska (1831-1923)*, „Nasza Przeszłość” 1988, t. 70, s. 31-73.